

УДК 94(470+571) «1902/1907»

І. Г. Верховцева*кандидат історичних наук, доцент, докторант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького***САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЯК ЧИННИК СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.***

З'ясовано вплив самоврядування селян на розгортання в Російській імперії в 1902 – 1907 рр. селянської революції. Наголошено, що цьому сприяла суб'єктивізація сільських громад на зламі ХІХ – ХХ ст. Акцентовано, що в умовах значного погіршення становища села після неврожайів 1899 – 1900 рр. та загострення господарської кризи в 1900 – 1903 рр. сходами цих громад приймалися рішення щодо захисту соціальних прав селян і висувалися вимоги господарського, культурно-освітнього та політичного характеру, адресовані поміщикам і владі. Це перебувало поза рамками компетенції установ селянського самоврядування і свідчило про початок їх системної боротьби з чинним режимом. Вищим проявом опозиційної діяльності селянського самоврядування стало створення в 1905 р. на його базі селянських республік. Загалом, резюмує дослідниця, діяльність установ самоврядування селян у 1902 – 1907 рр. сприяла їх згуртуванню та організованому відстоюванню своїх інтересів.

Ключові слова: селянське самоврядування, Російська імперія, селянська революція початку ХХ ст., сільська громада, сільський схід, селищний схід.

Постановка проблеми. 1917 р. став рубіжним у світовій та вітчизняній історії: тогоріч розпалася держава Романових і розпочалися Лютнева демократична та Українська 1917–1921 рр. революції. Це вплинуло на долю народів Європи та всього світу, відтак спонукає до осмислення витоків цих подій. Сягають же останні виступи селян Полтавщини й Харківщини 1902 р., якими на «одній шостій земного суходолу» розпочалася селянська революція. В такий спосіб найбільша соціальна верства країни відреагувала на загострення в ній системної кризи кінця ХІХ – початку ХХ ст. [1, 85].

Організовувалося селянство для виступів пересічно на сходах, які діяли цілком легально, будучи установами селянського самоврядування (офіційна назва – «громадське управління сільськими громадами та волостями») Останнє було запроваджено Великою реформою 1861 р. у селах тимчасовозобов'язаних селян, а впродовж 1863 – 1871 рр. поширено на всі інші категорії сільських мешканців (удільних, палацевих, державних селян, іноземних колоністів, козаків українських Лівобережжя й Півдня тощо) [2, 147; 3, 384–385; 4, 96–97; 5, 133]. Цим не тільки було уніфіковано селянське самоврядування в країні: її сільським соціумам, за висловом Н. Востокової, була надана можливість організуватися «перед лицем держави» [6, 14].

Система селянського самоврядування діяла в дворівневому форматі «волесть – сільська громада» і була доволі суперечливою. Сільські й волосні структури функціонували за різними правовими

принципами: перші – на засадах звичаєвого права (за традиціями своєї місцевості), а волосні, за виключенням волосного суду, виконуючи вказівки цивільних, військових, судових структур, мали послуговуватися офіційно-правовими нормами. При цьому нижчу (сільську) ланку було переобтяжено повноваженнями: компетенцією сільських установ охоплювалися практично всі найважливіші питання господарського та соціального життя місцевих соціумів – землеустрій, оподаткування, соціальна допомога тощо. По суті, в тогочасних соціокультурних реаліях аграрної імперії Романових уніфіковане селянське самоврядування (передусім – його сільська ланка) стало гарантом виконання селом податкових зобов'язань та успішності викупної операції. А з цим пов'язувалися фінансове й загалом економічне становище країни.

Основним інструментом реалізації сільською громадою своїх зобов'язань була колова порука – колективна відповідальність усіх членів громади при виконанні натуральних і грошових повинностей, у тому числі – всіх податкових зобов'язань (перед державою, земством, власне «мирською громадою»). Застосування цього методу в громадах жодним чином не регламентувалося, і податковий тягар всередині останньої часто неправомірно перекладався з одних співгромадівців на інших. Разом із високим рівнем корумпованості селянських функціонерів, «закритістю» цих громад, у повсякдення яких місцева адміністрація втручалася практично не мала права, створилася ситуація, в якій пересічного селянина було позбавлено можливості бодай найменшою мірою захистити свої права [7, 4–5; 8, 409; 9]. Тільки колективно, гуртуючись на сходах, селянський загальний міг простистояти як своїм «внутрішнім» соціальним ворогам, так і поміщикам та державі.

У 1876 р. самоврядування селян було інтегровано до місцевого управління губерній в якості його нижчої ланки, внаслідок чого сільські та волосні сходи разом з їх очільниками, а також волосні правління, стали установами влади на селі [10, 2]. Наступними 1880-ми–1890-ми рр., коли поміщики, оговтавшись від збитковості для них викупної операції, активізували спроби повернути село під свою владу економічно, а податковий тиск держави в умовах пришвидшеної індустріалізації та аграрної кризи практично виснажував його [11; 12, 105; 13, 19], все разом дало додаткові імпульси самоорганізації його мешканців на базі самоврядування. Завдяки останньому на селі міцнів «дух опозиційності» [14, 178]. Суттєве піднесення селянської активності спостерігалося наприкінці 1890-х рр.: у 1897–1900 рр. мало місце 232 виступи, в той час, як попередніми роками в середньому щорічно їх було 57 [1, 86]. На початку ХХ ст. ці виступи переросли в масштабну селянську революцію. З'ясування ролі установ селянського самоврядування в її розгортанні сприятиме глибшому розумінню проблем, пов'язаних із долею селянства в умовах соціально-політичних потрясінь початку ХХ ст., та визначенню витоків революційних процесів у Російській імперії загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання впливу селянського самоврядування на протестний рух селян в імперії Романових на початку ХХ ст. і розгортання в ній селянської революції

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

потрапило до кола уваги низки істориків. Серед них дослідники початку ХХ ст. Б. Веселовский [15], П. Марев [16], радянські історики П. Клімов [17], В. Михайлова [18], І. Смірнов [19], В. Данілов [20], О. Буховец [22], П. Кабитов [23], а також новітні вітчизняні (С. Наумов [24], В. Магась [25], О. Бундак [26], Д. Кудінов [27], О. Герасименко [28], С. Корновенко [1; 29], Ю. Кононенко [31], Н. Ковальова [12], І. Верховцева [31]) та закордонні (російські П. Зирянов [32], Л. Сенчакова [33], Ю. Кукушкін і М. Тимофєєв [34], Бабашкін [35], В. Безгін [36] і британські Т. Шанін [37], Д. Байрау [38]) вчені. В їх працях знайшли втілення сюжети, пов'язані з революцізацією установ селянського самоврядування та їх участю в акціях погромницького характеру 1902 – 1907 рр., приговорному русі 1905 – 1907 рр., а також створенні селянських республік у 1905 р. Особливо слід відзначити останні розробки С. Корновенка та О. Герасименко [1; 29], в яких порушено проблему суб'єктивізації селянства в умовах революції. Натомість, попри суттєві якісні зрушення у вивченні теми, не актуалізованими залишилися питання основних напрямів та організаційних форм участі установ самоврядування селян в акціях опору під час розгортання в імперії Романових селянської революції.

Мета. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, своєю метою автор визначає проаналізувати організаційно-правову діяльність уряду щодо селянського самоврядування наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., яка вплинула на суб'єктивізацію установ останнього, а також охарактеризувати основні напрями й форми протестної діяльності цих установ в умовах розгортання впродовж 1902 – 1907 рр. селянської революції. Під останньою розумітимемо боротьбу селянства за право самостійно господарювати на власній землі та керувати своїм життям, завданнями якої (боротьби) були ліквідація поміщицького землеволодіння, заміна приватної земельної власності загальнонародною, можливість селянам вільно розпоряджатися результатами своєї праці, а також демократизація культурно-освітнього життя загалом.

Виклад основного матеріалу. Суттєві зміни в ставленні влади до селянства загалом та установ його самоврядування зокрема в імперії Романових спостерігалися з середини 1880-х рр. Крім артикуляції владною елітою особливого, по суті – антиєвропейського, шляху, яким країна мала рухатися надалі, важливою складовою нового курсу стала консолідація самодержавства з цією найчисельнішою і водночас найбільш консервативною соціальною верствою [39, 238–239]. Крім необхідності приборкати імпульси, що слідували з боку соціалістичного опозиційного табору, це зумовлювалося загостренням в країні економічних проблем, пов'язаних зі світовою аграрною кризою, яка розпочалася наприкінці 1870-х рр., а також фінансовими аспектами політики протекціонізму, націленої на пришвидшення розвитку промисловості. Окремим чинником стало переведення в 1883 – 1886 рр. тимчасовозобов'язаних і державних селян на обов'язковий викуп наділів, у зв'язку із чим конче потрібним було забезпечити імперію від масової відмови села сплачувати борги з викупних платежів, оскільки вихід зі складу сільської громади й відмова

від земельного наділу або його продаж позбавляв селянина економічних зобов'язань, покладених на нього державою в 1861 – 1866 рр. Отже, наприкінці ХІХ ст. головної аграрії Російської імперії став виробником, завдяки праці якого мали стабілізуватися економіка країни, фінансуватися її індустріальна галузь, посилюватися військова міць та позиції на міжнародній арені як потужного постачальника зернової продукції [11; 31, 59].

Методом, що дозволяв владі скеровувати розвиток села в потрібному для неї напрямі, стала підтримка колективізму й патріархальності в сільських громадах, адже управляти селянськими корпораціями було легше, аніж армією індивідуальних землевласників. Законодавчими актами 1886, 1893 і 1894 рр. під контроль сільських сходів було поставлено родинні розподіли землі, виділення домогосподарям ділянок із земельного фонду громад, а також податкова справа всередині цієї громади й права господаря родини стосовно її членів [31, 60–61]. Проте ці кроки мали вкрай суперечливий характер: крім консервації на селі традиційних відносин, обмеження мобільності його мешканців і гальмування процесів індивідуалізації селянського землеволодіння, було встановлено 12-річний термін, упродовж якого поземельні громади не могли здійснюватися переділи землі. При чому сходом сільських громад було надано пріоритет у вирішенні всіх земельних питань у будь-яких з їх територіальних складових (у цю громаду могли поєднуватися декілька селищ або декілька поземельних громад (общин) або їх частин). Це зміцнювало статус сільської громади як територіальної спільноти. Відповідно, створювалися умови для формування її громадської земельної власності, яка в такий спосіб набувала чітких «територіальних» рис.

Іншими словами, наприкінці ХІХ ст. в імперії Романових сталися суттєві зміни в становищі сільської громади. Саме цю низову структуру селянського самоврядування влада визнала повноправним розпорядником землі в країні [40, 146]. Як наголосив О. Градовський, сільська громада стала «природною закінченою одиницею» господарського та адміністративного управління [41, 568]. Відтак, всіх селян імперії Романових було міцно «прив'язано» до цих громад, адже надання ними згоди на «вихід» селянина з громади означало, що остання приймала на себе всі його борги – і податкові, і з викупних платежів. О. Ріттих з цього приводу наголошував, що селянин опинився в кріпацькій залежності від «миру», співрозмірній із найтяжчими формами феодальної залежності [40, 178]. У вимірі селянського повсякдення це виявлялося в посиленні влади «миру» (читай – селянської корпорації «сільська громада», І. В.) над окремим селянином: його будь-яка протидія колективній волі громади миттєво приборкувалася [42, 47]. Відтак створювався прецедент для перетворення сільської громади з представника нижчої ланки системи селянського самоврядування на самостійний суб'єкт господарських і соціальних взаємин на селі. Як зауважив у 1924 р. О. Кізеветтер, селянство, отримавши міцний земельний устрій, отримало й підстави претендувати на активну участь в державному житті [43, 4–5].

Додатковий імпульс цьому дало запровадження з 23.06.1899. селищних сходів, функціонування яких мало полегшити селянам виконання повинностей

коловою порукою. Цим до установ селянського самоврядування на сільському рівні було додано нову субструктуру, яка отримала право самостійного розверстання податків всередині селищної спільноти [44]. І хоча це було доволі вузьке коло повноважень, воно стосувалося буттєвісних аспектів існування села – земельних справ і податкових зобов'язань його мешканців. Таким чином, вирішення найважливіших для останніх господарських питань відтепер зосереджувалося виключно на сільському рівні самоврядування селян [45, 13; 46, 17].

У 1901 р. повноваження селищних сходів було збільшено. Вони отримали практично рівні із сільськими громадами права. Приміром, могли самостійно розпоряджатися мирською землею, вживати заходи зі стягування із селян податкових боргів тощо. Натомість сільські громади отримали право перекладати на селищні громади обов'язки з утримання шляхів сполучення і мостів між селищами. Враховуючи, що сільські громади були юридичними особами, могли володіти грошовими капіталами, хлібними запасами, набувати у власність рухоме та нерухоме майно, збільшення на зламі XIX – XX ст. переліку питань, які вирішувалися сходами цих громад (вибори кандидатів до волосного суду, право «відібрання» паспортної книжки, «перейменування» селища на місто, а також низка питань із задоволення продовольчих потреб селян), це не просто змінило позиції сільської ланки системи селянського самоврядування [45, 3–4; 46, 2038; 47, 2062; 47, 537; 47, 563]. Сільська громада перетворилася на справжнього «господаря становища» на селі.

Дії уряду з підтримки самоврядування в сільських і селищних громадах знайшли розвиток у самочинному обранні цими громадами своїх, неофіційних, старост, що не було передбачено «селянським» законодавством. За положенням 1899 р., очолювати селищний схід мав староста сільської громади, до складу якої входило селище. Однак цей староста був підпорядкований волосному старшині, який в очах селянського загалу уособлював державну адміністрацію. Вибори селищними громадами своїх старост, крім прояву самоорганізації сільського соціуму на рівні найдрібніших територіально-адміністративних одиниць, створювали, по суті, додаткові, неофіційні, структури в системі самоврядування селян – неофіційний інститут селищних старост. Останні почали створювати власні канцелярії зі своїми писарями, а селищні сходи – приймати власні приговори [32, 29–30; 48, 60–61; 49, 138; 49, 193]. Важливим було те, що неофіційні старости селищ не мали поліцейських функцій щодо своїх односельців і не підпорядковувалися адміністративно сільським старостам і волосним старшинам, відтак цілком залежали від «миру».

Отже, скориставшись підтримкою, а точніше сказати – вимушеною поступкою, яку наприкінці XIX ст. офіційна влада зробила сільським громадам, село «доповнило» на низовому рівні систему самоврядування селян структурами, які дозволяли йому цілком самостійно управляти своїм господарським і соціальним життям. По суті, на зламі XIX – XX ст. сільські громади перетворилися на цілком самостійних суб'єктів господарського й соціального життя селянської Росії.

Активність сільських громад поступово набирала ознак колективного свавілля. Їх сходи навіть почали масово скасовувати утримання очільникам установ самоврядування (сільським старостам) та вдалися до відкритого протистояння зі структурами місцевого управління. У Бессарабії, приміром, в 1900 р. мешканці селища Бабель Ізмаїльського повіту взяли в облогу сільське правління через те, що його члени буцім-то привласнили селянські кошти, які призначалися на сплату громадою боргу за взяті раніше позики [31, 62; 50, 81]. Тоді ж і там же 190 мешканців селищ Матроска, Кугурлуй, Ларжанка, Броаска, маючи дефіцит землі, захопили угіддя, що належали Ізмаїльській міській управі. А мешканці селища Минзатешти-Веки Бельцького повіту відмовилися виконувати рішення повітового з'їзду, винесеного під час розбору конфлікту із землевласником Андриопуло та почали вирубувати ліс останнього. По приїзду поліції 50 учасників цієї акції разом із сільським старостою виступили проти правоохоронців. Коли ж земський начальник наказав заарештувати старосту, селяни не дали це зробити. Потім 100 селян прийшли до волосного правління вимагати пояснень, чому заарештували їх односельчан [51, 62; 52, 18–19].

Активність сходів примусила сільських старост відступити й віддатися на милість загалу, адже в арсеналі традиційного соціуму було чимало засобів примусу, якими селянський колектив підкоряв особу своїй владі. Відтак не дивно, що наприкінці XIX ст. місцева адміністрація констатувала понижене становище «сільських властей» [31, 62]. Волосний старшина В. Матвеев свідчив: «наразі староста із миром», «сільські громади зберегли риси самоврядної одиниці, а волость ... повністю їх втратила» [53, 94; 57, 99].

З огляду на це, немає нічого дивного в тому, що «протизаконні збирачі, які йменували себе сходами», стали здійснювати масові порубки лісів, громити хлібозапасні магазини, припиняти відрахування платежів та вимагати повернути сплачені збори. При цьому, як з обуренням констатувало міністерство внутрішніх справ (далі – МВС, І. В.), «сільське начальство» допускало «різні сходи та зібрання». Апогеєм всевладдя сходів стали події в Рязанському повіті на початку 1905 р.: селяни відкрито говорили, що настав час, коли вони можуть не рахуватися ані з владою старости й старшини, ані з владою поліції, і навіть із самим земським начальником, адже достатньо їм всім миром з'явитися до міста, щоб примусити завдовольнити їх вимоги [31, 62].

Вступ у 1894 р. на престол Миколи II і видання маніфесту 14 травня 1896 р., яким селянам надавалися пільги при сплаті податкової заборгованості, супроводжувалися масовими відмовами сплачувати податки взагалі. З 1901 р. деякі сільські громади в цій сфері перейшли до збройного опору властям. Проте на зламі XIX – XX ст. пересічно це не було політично вмотивованим [54, 235]. Однак все змінилося через короткий час, упродовж 1902 – 1907 рр., коли в країні розпочалася селянська революція.

З 1880-х рр. в імперії Романових відчувалася «земельний голод»: 32 % селян не мали земельної власності, через що 3 млн пішли працювати в міста [12, 96–97]. Економічна криза, яка розпочалася в 1900 – 1901 рр., закриття промислових підприємств примусили чимало із заробітчан повернутися до своїх домівок. На

тлі неврожаїв і голодних 1899–1900 рр. це не тільки загострило проблему малоземелля і посилило соціальну напругу: разом із заробітчанами в село імпортувалися соціалістичні ідеї [15, 32–33; 31, 63–64]. Однак останні поширювалися й безпосередньо на селі: з огляду на самодостатність сільських громад, їх організацію за територіальним принципом і згуртованість мешканців під час опозиційних виступів, цілком логічними виявилися спроби політичних сил пропагувати свої ідеї серед селян, спираючись саме на цю низову структуру селянського самоврядування. Хоча встановити контроль над селом пробували різні опозиційні сили (есери, соціал-демократи, кадети), найбільшою активністю характеризувалися соціал-революціонери. З кінця 1901 р. вони розпочали друк часопису «Революційна Росія» та активізували видання агітаційної літератури для селян. Остання, зокрема, поширювалася на Полтавщині напередодні повстання 1902 р. Грабуючи маєтки, селяни казали: «Вже час припинити панам панувати, у нас такі листи є, що все має бути нашим» [15, 7; 15, 25; 31, 63–65; 55, 18]. Безумовно, агітація політичних сил дала додатковий імпульс опозиційності сільських громад і сприяла її виходу на вищий рівень – революційний.

Здетонували масштабний соціальний вибух в імперії Романових селянські повстання початку 1902 р. у Костянтиноградському та Полтавському повітах Полтавської губернії. Голод, зумовлений неврожаєм п'яти попередніх років, весняна розпутиця, яка не дозволила полтавським селянам виїхати на промисли, спричинили значне погіршення становища села. За повідомленням прокурора А. Лопухіна, мешканці краю піднялися «всі, як одна людина» [56, 108]. Гуртувалися повстанці на сходах, де виносилися приговори щодо погромів у тій чи іншій економії. Тоді ж, навесні 1902 р., сталися виступи мешканців Харківщини, які супроводжувалися підпалами панських маєтків, самочинними розподілами поміщицької землі, розправами з дворянами, місцевими управлінцями, охоронцями виробничих структур тощо [12, 96–97; 57, 18; 58, 14–15; 59, 167–170]. Надалі селянським протестом було охоплено Херсонщину й Бессарабію, куди докотилися чутки про те, що, ніби-то полтавські селяни вже поділили поміщицьку землю. На Одещині Херсонської губернії в березні 1902 р. мешканці селища Корениха не дали місцевому поміщику орати його поле [15, 12; 15, 32–33]. В Бессарабії піднесення селянської активності спостерігалось ще з 1900 р., оскільки агітація есерів тут була надзвичайно інтенсивною [51, 86].

Упродовж 1902–1904 рр. аграрний протест поширився європейською частиною імперії Романових. У 1902 р. сталося 340 виступів селян, у 1903 р., відповідно – 141 [50, 83; 50, 86]. «Ударний загін» села становили сільські та селищні громади. Їх організація під час акцій опору забезпечувалася скликанням старостами селищних і сільських сходів, на яких приймалися рішення щодо спільних дій, укладалися приговори з метою довести до поміщиків, місцевої чи центральної влади свої вимоги та повідомити про прийняті рішення місцеве населення [60, 64; 60, 98; 60, 108–109].

Основними напрямками опозиційної діяльності установ селянського самоврядування в умовах революції були *господарський, культурно-освітній*

та політичний. Форми боротьби носили погромницький (участь сходів у пограбуваннях та розгромах маєтків, сільськогосподарських підприємств), бунтарський (відмови сходів та представників селянської бюрократії виконувати вимоги місцевих поліцейських, судових, управлінських структур, висунення сходами ультиматумів очільникам своїх установ самоврядування і місцевим управлінцям), а також мирний (участь у приговорному русі 1905–1907 рр.) характер.

Питання захисту *господарських* інтересів мешканців сільських і селищних громад установами їх самоврядування порушувалися найчастіше. Зокрема, це вимоги позбавити поміщиків землі, знизити податковий тягар, покладений на сільську громаду, або орендну плату за користування поміщицькою землею, збільшити розміри наділів і заробітної платні під час роботи в панських економіях тощо. Часто виступи проти влади та поміщиків ретельно обговорювалися на сходах, а починали акцію опору селяни, як правило, після сигналу церковного дзвону чи розпалення багаття. Надалі прийняті сходом рішення реалізовували: все село одночасно – хто пішки, хто на возах – вирушало грабувати панські маєтки, економії тощо [12, 125–126; 31, 64–65]. Відомими проявами акцій погромницького характеру, в яких установи селянського самоврядування виконали організуючу роль, були наступні.

У липні 1903 р. мешканці села Погарничени Орґеївського повіту Бессарабії подали місцевому поміщику А. Назарову приговор сходу із підписом старости з вимогою повернути їм ділянку землі, яку 28 років тому громада продала цьому поміщику. Свій вчинок селяни аргументували тим, що через збільшення родин вони потребували додаткової землі. В разі відмови громада пригрозила А. Назарову самостійно зайняти наділи. В березні наступного року селяни здійснили обіцяне й почали орати спірну землю, а щоб їм не чинили опір, поклали на межу дітей та жінок. Волосний старшина разом із представниками поліції не зміг умовити селян звільнити зайняті наділи. В справу втрутився губернатор, і в Погарничени було направлено озброєний загін [52, 54; 52, 92–93; 52, 115–116].

Восени 1904 р. сталися масові вирубки селянами лісів на Курщині, а на початку 1905 р. погромницький рух, пограбування поміщицьких маєтків та економії активізувалися, крім Курщини та Бессарабщини, у Вітебській, Київській, Орловській, Рязанській, Саратовській, Смоленській, Тульській, Чернігівській губерніях тощо [50, 86; 15, 12; 15, 32–33]. При цьому акції протесту селяни координували на територіальній основі. Приміром, у селі Мисово на Смоленщині, коли під час вирубування селянами поміщицького лісу варта стала чинити їм опір, селяни пригрозили, що покличуть собі на допомогу п'ять сусідніх сіл [31, 63]. На Орловщині мешканці кількох селищ Болхівського повіту збиралися на таємні сходи, на яких домовлялися щодо спільних виступів проти місцевої поміщиці Е. Юрасової [32, 232].

Чималу роль у провокуванні протестних дій внесли солдати, що повернулися з російсько-японської війни 1904–1905 рр. У листопаді 1905 р. мешканці селища Іванцева Лукоянівської волості Нижньгородщини, на чолі з п'яттю ветеранами війни, всім сходом пішли до управителів економії вимагати

пояснень щодо вивозу хліба з волості [61, 398–399]. На Воронезьчині на волосному сході в грудні тогоріч у слободі Ширяєво «нижні чини запасу» порушили питання про неправильну видачу їх родинам матеріальної допомоги. Під впливом таких настроїв схід зробив замах на членів волосного правління та вдався до пограбувань хуторів. Коли ж почалися розбори вчиненого поліцією та місцевими адміністраторами, схід відмовився видати учасників акції. Тогоріч на Опільському селищному сході на Мінщині відставні воєки закликали селян відстоювати свої права, не коритися властям і захопити угіддя поміщика Єленського, до якого 25 років тому перейшла частина земель опільчан [16, 69; 62, 327–328].

На Поділлі в березні 1905 р. в Ушицькому повіті селищним сходом містечка Солобоківці та Куявським волосним сходом було встановлено «ціни» за роботу селян в місцевій економії [60, 64]. У травні тогоріч на Пилипківському сільському сході того ж повіту було укладено приговор щодо заборони селянам інших сіл працювати в місцевих економіях та щодо встановлення норм оплати праці на них. Схід підтримали сільський староста і волосний старшина. В Брацлавському, Кам'янецькому, Проскурівському, Могилівському повітах також приймалися мирські приговори, якими «визначалася» мінімальна платня селянам за роботу на поміщика, після чого ці приговори оголошувалися на ярмарках для «обов'язкового виконання» місцевими селянами. В червні тогоріч 300 мешканців Журавлинської сільської громади Балтського повіту постановили на сході примусити місцевого землевласника Клечановського надати в користування селянам таку кількість землі, яку вони зажадатимуть, і сплатити їм таку ціну за жнива, яку вони встановлять. У разі відмови поміщика селяни вирішили його вбити та захопити маєток, адже настав час «добиватися прав на землю» [15, 39; 60, 98; 60, 108–109].

На Пензенщині в селі Тюнярь Городищівського повіту сходом було прийнято приговор про захоплення та розподіл 1 тис. десятин землі. Після реалізації цього рішення натовп із косами виступив проти вартових [63, 149]. Приговори щодо виручки лісу прийняли на сільських сходах у вересні 1905 р. селяни кількох сіл Семенівського повіту Нижньогородської губернії. В Сергацькому повіті того ж регіону кілька сільських громад «всім миром» здійснили потрави та захоплення поміщицьких земель [16, 96; 61, 419]. На Херсонщині, в селі Андріївка Ніколаївської волості, на сходах мало місце підбурювання селян до аграрного безладу та відібрання землі в поміщиків та держави [64, 3–4]. Такі ж заклики лунали в січні 1906 р. на Милештському селищному сході Кишинівського повіту Бессарабії [52, 155] та Яковцевському сільському сході Муромського повіту Володимирщини [16, 131; 16, 142–143].

Бунтарські акції непокори селян, організовані за участі установ їх самоврядування, супроводжували відмови сплачувати податки й викупні платежі, виконувати повинності, а також вимоги адміністративних, судових чи поліцейських установ і селянських функціонерів (волосних старшин і старост), самочинне переобрання останніх, адже очільники установ самоврядування селян в очах загалу, як правило, представляли собою агентів держави на селі, оскільки обиралися пересічно під

тиском земського начальника чи мирського посередника.

У Рівненському повіті Київщини в лютому 1903 р. проти адміністративних і судових рішень місцевої адміністрації разом зі своїми сільськими старостами постали 800 мешканців села Корость [31, 62]. 8 грудня 1905 р. сільської громади селища Говорьонки Лихвінського повіту Калузької губернії відмовилася на сході сплачувати податки й викупні платежі [16, 192–193]. Таке ж рішення наприкінці того ж грудня були прийняті сходом Великої Араті Арзамаського повіту Нижньгородщини [61, 525] та в 1906 р. мешканцями південних повітів Бессарабії [52, 217–220]. В Аккерманському повіті, зокрема, до такого вдалися мешканці селищ Балабанка, Стара й Нова Царичанка, Молдавка, Успенське, Монаші [52, 229–230]. У 1907 р. у Кишкаренській волості Бельцького повіту тої ж губернії стався виступ однодворців проти сплати волосних сборів. озброєні вилами, топорами, дрючками й косами, селяни організовано, всією громадою, не допустили опису майна боржників, побили засідателів і понятих, через що на місце інциденту було направлено ескадрон драгун [52, 293; 52, 295–297]. У Бендерському повіті 16 травня того річ на Чадир-Луцькому селищному сході обраний старостою представник місцевої бідноти Н. Кирица закликав односельців не сплачувати податки [52, 270–271]. В Орґеївському повіті в листопаді тогоріч 400 мешканців села Калараш зібралися на схід, озброївшись палками, щоб заявити уряднику про свою відмову «гасити» багаторічні борги з «кімнатного» податку. Коли ж волосний старшина приступив до описування й вилучення селянського майна з метою його продажу та компенсації податкових боргів, каларашівці прийшли у волосне правління, побили старшину й відібрали своє майно [52, 73–76].

Складовою селянського опору був протест проти селянської бюрократії, що також мав бунтарський характер [65, 458–459]. У Татарбунарському волосному правлінні Аккерманського повіту Бессарабії, слухаючи текст маніфесту 17 жовтня 1905 р., селяни почали скандувати: «Долой урядника, старшину і старосту!» [66, 58]. В листопаді тогоріч у Севському повіті Орловщини мобілізовані солдати підбурювали селян переобрати старост і старшин [67, 104]. У Калузькій губернії мешканці кількох селищ Бабицької волості з'явилися у волосне правління із вимогою видати їм продовольчі капітали. Почалося шумовиння, припинилося засідання волосного суду. Селяни прийшли «в азартний настрій», нікого не хотіли випускати з будівлі волосного правління, під час протистояння з охороною зламали ґрати. Інша група селян, майно яких старшина намагався описати за борги, стала гуртом гнати його з двору, вигукували «знести їм голови», «гнати в шию». Старшина змушений був покинути двір боржника та відкласти продаж його майна. В інших волостях цієї ж губернії селяни практично відмовилися сплачувати утримання з мирського бюджету старшині, волосному писарю й старості [31, 63].

Під час акцій опору мали місце випадки, коли сільські старости, заручившись підтримкою громади, вступали в протистояння із волосним керівництвом. На Рязанщині, в Єгоріївському повіті, 8 травня 1905 р. на сході мешканців села Новошино селяни

відмовилися утвердити старостою нову особу, якого «призначив» волосний старшина. Староста Кузькін, який був обраний раніше, не догодив останньому, грубив йому, а коли старшина відсторонив Кузькіна, той продовжував збирати сходи, не підкорившись начальнику волості. На слова старшини «не маєш права це робити» послідувала відповідь: «Ось, подивись, як я не маю права». Після цього терміново було зібрано схід, на якому селяни підтримали Кузькіна [31, 63]. Подібна ситуація мала місце в грудні 1907 р. в селі Чийшия Аккерманського повіту Бессарабії. Проти обраного під тиском адміністрації старости І. Штирбулова виступило 40 селян. Озброєні палками, вони прийшли в сільське управління вимагати переобрання старости [52, 316; 66, 115–116].

Системні зловживання селянських функціонерів, порушення ними законодавчих норм дали імпульс їх незапланованим переобранням сходами. До такого вдалися в Псковській, Володимирській, Орловській, Рязанській, Самарській, Саратовській, Тверській, Чорноморській, Ярославській губерніях та на Ставропіллі [68, 16]. Зокрема, на Володимирщині в 1905 р. було зміщено з посад сільських і волосних функціонерів у Давидівській, Великовській, Симській та Горкінській волостях. На Воронежчині в слободі Алферівка замість позбавленого посади волосного старшини Виценка обрали більшовика Бухонцева, який вів активну революційну пропаганду серед селян. Таке ж сталося рішенням Троїцького волосного сходу на Нижньогородщині, де 16 грудня тогоріч позбавили посади «через утиски селян» волосного старшину й писаря. А коли по обранню нового старшини його було заарештовано земським начальником, який прибув із вартовими, селяни силоміць звільнили свого обранця, побивши при цьому справника та земського начальника [17, 131; 17, 142–143; 17, 194–195]. На Чернігівщині селяни, домовившись на сході чинити опір місцевим землевласникам та уклавши про це приговор, слідкували за його виконанням і тиснули на тих, хто порушував угоду та йшов орати панську землю. На вулиці його зустрів натовп і примушував повернутися до дому. Часто сходи примушували старост «прикладати печатку» до приговору щодо приєднання до Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС, І. В.) [31, 63].

Тогоріч у селі Вулканешти Ізмаїльського повіту Бессарабії було викрито крадіжку старостою разом із писарем 4025 крб. громадських коштів. Сільський схід постановив «видалити» їх з громади. В тому ж повіті мешканці селищ Василівка, Карамагмет та Дмитровка побили своїх старост. У Кишинівському повіті 20 липня 1905 р. 53 мешканця селища Васієни вимагали від старости й писаря укласти приговор сходу щодо наділення їх землею, а також вигукували, що це громадська справа і проти громади ніхто нічого робити не може, і що писарю за це нічого не буде: громада «виручить» його зі старостою. А в разі, якщо останній «не надасть» приговору, селяни знайдуть іншого старосту та винаймуть нового писаря. В березні 1907 р. в селі Чийшия Аккерманського повіту 40 селян вимагали усунення сільського старости, з'явившись у сільське правління з кілками та палками [50, 175; 50, 180; 52, 118–119; 69, 126–127; 70, 25].

У Глазівській волості Московщини 21 вересня 1905 р. було переобрано сільських старост і волосного старшину, на адресу яких лунали звинувачення в тому,

що вони «не співчували революційній пропаганді». У селі Ієвлево Богородицького повіту Тульської губернії 1 листопада 1905 р. на сході переобрали волосного старшину й кандидата на цю посаду. А 8 грудня тогоріч сходом селища Говорьонки Лихвінського повіту Калузької губернії було переобрано старосту [17, 99; 17, 141; 17, 192–193]. А 29 грудня на волосному сході Великої Араті Арзамаського повіту Нижньогородщини лунали вимоги розправитися із суддями, не сплачувати жалування старості й старшини та примусити останніх відмовитися від посад [61, 525]. У Калузькій губернії селяни Бабичівської волості висловили невдоволення з приводу сплати старшині, волосному писарю і старості утримання з мирського бюджету [63, 92]. На Катеринославщині мешканці села Єлисавето-Хорошево під час розтлумачення їм «земельного питання» почали звільняти волосного старшину [63, 209; 71, 149]. Таке ж спостерігалось на Псковщині під час роботи Посадниківського волосного сходу [72, 107]. На Поділлі наприкінці січня 1906 р. сходи мешканців селища Нестоїта й містечка Пісчане під час розгляду кошторису громади поводитися зухвало щодо мирського посередника й волосного старшини, через що останні викликали війська [60, 147]. Мешканці Пиківської волості Вінниччини в липні тогоріч, розпочавши потрапу посівів у місцевій економії, вигнали волосного старшину, сільського старосту та десяцьких, які намагалися припинити безлад [60, 161–163]. У Казанській губернії в селі Карабаш Бугульминського повіту селяни, відмовившись сплачувати податки, чинили опір волосному старшині, коли той прийшов разом зі старостами описувати майно боржників. Карабашівці відтіснили селянських функціонерів і не дали їм це зробити [73, 73].

Загалом, як відзначали очевидці, сходи тим часом перетворилися на осередки селянського волевиявлення і скликалися вельми часто. Іноді під час акцій опору лунало: «завдяки таким порядкам, як улаштовують старости й писари, і бувають бунти» [31, 63].

Протестували селяни на сходах і проти місцевої адміністрації. В Бессарабії у вересні 1905 р. мешканці селища Танатарах Варницької волості Бендерського повіту після земельних розборів у волосному суді та повітовому з'їзді, якими було скасовано приговор їх попереднього сільського сходу, вдалися до рішучих дій: не дочекавшись огляду земельної ділянки земським начальником, селяни почали орати її, озброївшись рушницями та палками. При цьому танатарахівці заявили, що оратимуть і надалі, не звертаючи уваги на будь-які судові рішення [52, 127–128]. На Володимирщині в Муромському повіті на Яковцевському сільському сході закликалися не підкорятися земським начальникам [16, 131; 16, 142–143]. У Тверській губернії в Первитинській волості в селищі Лясково у відповідь на відозву губернатора до місцевих селян останні на сході стали вимагати позбавити очільника губернії посади [16, 192–193]. Наприкінці жовтня 1905 р. члени Прямухінського волосного сходу того ж регіону стали вимагати позбавити посади заступника очільника МВС Д. Трепова [16, 96; 16, 126].

Мирний характер акції опору мали під час масового приговорного руху (петиційної компанії)

1905 – 1907 рр., який на селі розгортався на базі селянського самоврядування [68]. За своєю структурою приговори, прийняті сходами, відповідали регламенту: на початку й в кінці тексту прописувалися всі формальні клаузули; в початковій частині вказувалася чисельність тих, хто прибув на схід; в кінці документу ставилися печатки старост, якщо це був сільський схід, старост і старшин, якщо, відповідно, волосний. Обов'язково ставилися підписи всіх, хто брав участь у сході. Таким чином, прийняття селянами приговорів перебувало в рамках основних вимог законодавця щодо оформлення цього різновиду справочинної документації установ селянського самоврядування, за винятком самої сутності питань, з яких приймалися приговори. За «Загальним положенням про селян», сходи могли розглядати певне коло питань переважно господарського й соціального характеру (ст. 51, 78). Прийняття приговорів із питань, які не відповідали компетенції селянських установ, заборонялося (примітка 3 до 51 ст. та 79 ст.). Відповідно, сам факт укладання приговору, яким селяни зверталися до будь-яких адміністраторів чи установ, був свідченням того, що цей приговор формально перебував «поза законом», навіть якщо він укладався в дусі відданості режиму [68, 15].

У 1905 р. Тонкінський волосний схід Варнавинського повіту Костромської губернії прийняв приговор, у якому, крім висловлення невдоволення селян своїм земельним становищем, йшлося про те, що місцева влада не захищає, а навпаки – утискає селян, і що не волосне правління служить селянам, як це мало бути насправді, а селяни служать йому [16, 151]. На Поділлі в березні тогоріч у селищі Стара Соколівка та деяких інших селах Ярмолинецької волості Ушицького повіту сходи прийняли приговори, якими висловили невдоволення збільшенням платні поміщиком за роботу на його землі [60, 65–68]. Тоді ж мешканці селища Другі Тувки Цивільської волості Казанщини, уклавши приговор, клопоталися перед державними установами щодо зниження їх боргів із викупних платежів [74, 42]. Схід села Троїцьке Одеського повіту Херсонської губернії в червні тогоріч вирішив подати царю «прошення» з вимогами розділити поміщицьку землю між селянами [15, 99]. 18 червня 1907 р. мешканці селища Глинна Хотинського повіту направили до Думи приговор, яким просили дозволити їм через малоземелля орендувати поміщицьку землю [17, 99; 70, 160–161].

3-поміж приговорів, прийнятих сходами, чимало було таких, де засуджувалися зловживання селянських посадовців, порушення ними законодавчих норм, зневажливе ставлення до представницьких установ селянського самоврядування (сходів). Таке спостерігалось в приговорах, прийнятих мешканцями села Пертово Володимирської губернії, селянами Ливенського повіту Орловської губернії, а також Нерпівського й Мармишівського волосних сходів, відповідно, Костромської та Курської губерній. У зверненнях йшлося про необхідність встановлення законності в діяльності установ селянського самоврядування, зменшення жалування волосним старшинам, зниження або взагалі скасування мирських платежів, які спрямовувалися, зокрема, й на утримання установ самоврядування на селі. Часто в селянських приговорах вживалися стандартні фрази: «волосне управління нехай буде змінено»; «населення

волості має користуватися повною свободою у виборі посадових осіб і веденні своїх громадських справ». Інколи вказувалося конкретно: «Замість теперішнього волосного управління, яке залежить від земельного начальника, облаштувати управління, яке б залежало від нас, селян, не на папері, а на ділі». Передусім це вказує на те, що невдоволення селян системними зловживаннями селянських функціонерів, особливо волосного керівництва, стали важливим складником революційних протестних настроїв селянської Росії [68, 16–17; 31, 64].

Культурно-освітні вимоги установами самоврядування селян формулювалися під час приговорної діяльності 1905 – 1907 рр. Приміром, в Оргезьському повіті в березні 1907 р. в селі Михалаш І. Глеско закликав мешканців направити голові Думи приговор, яким висловити невдоволення діями її депутатів і вимагати, крім наділення селян землею, задоволення їх освітніх, релігійних, судових потреб. Зокрема, запровадити молдавську в церковній сфері та державних установах [52, 255]. У Тверській губернії схід села Бортниці Путилівської волості надіслав до Ради міністрів приговор, яким вимагав запровадити загальну освіту державним коштом [16, 96; 16, 126]. Таку ж вимогу було висловлено в 1906 – 1907 рр. на Іванівському селищому сході Тираспольського повіту Херсонщини та Непоротівському й Хаджидерському сільських сходах, відповідно, Хотинського та Аккерманського повітів Бессарабії [52, 204–207; 52, 304–305].

Висунення установами селянського самоврядування *політичних* вимог стало вищим проявом їх опозиційної діяльності в 1902 – 1907 рр. Подібні акції, як правило, носили мирний характер і реалізовувалися в обговоренні таких питань на сходах та прийнятті останніми відповідних приговорів, які потім направлялися Думі чи високопосадовцям.

Пересічно селяни вимагали передати землю в народну власність, що, по суті, було вимогою змінити в країні основи земельної політики. Приміром, таке мало місце в Брянському повіті Білорусії, Зміївському та Лебединському повітах Харківщини. В приговорах сходів, зокрема, йшлося: «кличемо все селянство забрати всю землю з приватної власності та зробити її громадською без права окремих осіб розпоряджатися нею без згоди громадських сходів». Подібне вимагали Непоротівський та Хаджидерський сільські сходи Бессарабщини. Зокрема, на останньому було укладено приговор, яким вимагалось знищити приватну власність на землю і прийняти Установчими зборами закон про неї [31, 64; 52, 206–207; 52, 304–305].

Радикальний характер мали вимоги сходів щодо змін державного ладу й докорінної перебудови управління країною на засадах усестановості, виборності, самоврядування. Інколи вимагалось взагалі скасувати будь-які станові обмеження. Приміром, саме про таке йшлося в приговорі Горностаївського сільського сходу Каїрської волості Херсонщини. Зокрема вимагалось, щоб верховна влада належала народу, щоб суд був «правильним і дешевим», а всі установи – формувалися з місцевого населення [31, 65].

По створенню на початку серпня 1905 р. ВСС, який закликав селян активізувати приговорну діяльність, селянські установи самоврядування стали

масово висувати політичні вимоги. Проте 6 серпня 1905 р було скасовано царський указ від 18.02.1905. щодо звернень підданих Романових до влади. З цього моменту приговори сходів, у яких містилися політичні вимоги, не просто перебували поза законом, а й носили суто революційний характер. Попри заборону, селянські установи самоврядування продовжували прийняттям приговорів вимагати змін в країні. «Листи бунтівного змісту» надходили навіть на адресу МВС. Губернатори в поданнях вищій адміністрації вказували, що агітатори поширювали приговори сільських сходів «у революційному смислі» та пропагували ідеї підтримки збройного спротиву владі, організації бойових дружин для «здійснення аграрного терору» [31, 62]. Приміром, наприкінці жовтня 1905 р. мешканці вищезгаданого села Бортиці Тверської губернії направили до Ради міністрів приговор, яким вимагали скасувати викупні платежі за землю, посаду земського начальника, волосні суди й замінити останній виборним судом «для всіх», а також проголосити в країні свободу слова, друку, особи, скликати «народне представництво» [16, 96; 16, 126].

22 листопада 1905 р. селищний схід Нижніх Присок Козельського повіту Калужчини уклав приговор, яким 62 селянина вимагали політичної свободи, свободи страйків, союзів, недоторконості особи, помешкання, а також демократичних виборів всіх «начальствующих» осіб [75, 95–96]. Подібні приговори в листопаді – грудні тогоріч прийняли на Вітебщині сходи Придруйської волості Дрисенського повіту [16, 140] та в Костромській губернії Шишкінський і Шунгенський волосні сходи разом зі сходами селищ Саметі, Соколова, Давидова, Семенова та Новоселівської сільської громади [76, 185]. 4 грудня 1905 р. у тій же Костромській губернії практично всі домогосподарі Лікурзької волості Буйського повіту стали вимагати обрання народом депутатів Думи та запровадження в країні демократичного прямого, рівного і таємного виборчого права [16, 194–195]. Таке ж постановив сільський схід Іванівки-Болгарської в Бессарабії [66, 60; 66, 72–73], а на початку 1906 р. – сходи селищ Велике й Мале Шахчурино Чебоксарської волості, а також деякі інші ходи Цивільського повіту Казанщини [74, 163–165].

По оголошенню маніфесту 17 жовтня 1905 р. з початком виборів до Державної думи селяни масово давали накази їй та своїм обранцям до неї і попереджали, що надія народу на Думу – остання, і якщо Дума виявиться безсилою, то «перехід до боротьби із застосуванням насилля буде незворотнім» [18, 58–59; 68, 17].

24 червня 1906 р. мешканці селища Іванівка Петровороської волості Тираспольського повіту Херсонщини направили Думі приговор з вимогою підтримати Трудову групу в Думі й закликали всіх її депутатів підтримати вимоги «трудовиків». Останніх іванівці назвали «істинним своїми представниками» й наказали їм вимагати землі та волі, звільнення всіх борців за свободу, які перебували за ґратами, скасування смертної кари, всіх податків і встановлення єдиного прогресивного податку, а також проголошення демократичних свобод, повного зрівняння в правах всіх станів. Якщо ж «трудовикам» не вдасться здобути землю й волю, попереджалося в тексті приговору, селяни не визнаватимуть їх своїми депутатами [52, 204–205]. 8 липня 1906 р. приговор

Непоротівського сільського сходу Хотинського повіту Бессарабії було направлено до Думи з вимогами звільнити всіх міністрів і призначити нових, які б відповідали народній уяві щодо них, а також запровадити рівність всіх перед законом та громадянські свободи [52, 206–207].

Крім цілком реалістичних вимог, адресованих владі, в селянських приговорах інколи містилися деякі утопічні заклики. Приміром, таке характеризує приговори сільських сходів Пушкіної-Гори та Овчинниково Крутівської волості Юхновського повіту Смоленщини. Разом із рішенням щодо приєднання до ВСС та створення його юхновського відділення, крім намірів «домагатися повної народної влади» й виборювати «повноправну конституцію», в них заявлялося про необхідність «прагнути ... об'єднання всіх народів світу, створення всесвітнього союзу – всесвітньої республіки» [31, 66].

Значно вищий рівень опозиційної діяльності сходів спостерігався, коли селяни обирали ними нові революційні комітети [65, 473–474] або розпочинали на них акції непокори владі. На Володимирщині в селищі Вача було вирішено силоміць звільнити село від поліції та надіслати телеграму С. Вітте з вимогою звільнити з-під арешту діячів Селянського союзу. У Великовській волості під впливом революційної агітації соціал-демократів селяни виступили за заміну своїх депутатів від цієї місцевості в Думі новими, революційно налаштованими, яких обрали самочинно [16, 131; 16, 142–143]. У латвійських губерніях (Курляндія, Лівляндія) замість волосних правління селяни створювали розпорядчі комітети, які не тільки ділили поміщицькі землі, а й встановлювали у волостях свої порядки [16, 146–147].

Кульмінаційним явищем опозиційної діяльності установ самоврядування селян політичного напрямку стало створення в 1905 р. селянських республік. Їх внутрішній устрій відповідав структурі селянського самоврядування. Постає вони на рівні селищ, сільських громад і волостей у селах Марково Волоколамського повіту Московщини, Старий Буян і Царьовщина поблизу Самари, Великі Сорочинці на Полтавщині, Пески на Воронежчині, Комрат Бендерського повіту Бессарабії, а також у Сумському повіті на Харківщині та прибалтійському Руєні. Залишилися в історії свідцтва й про Новінську волосну раду в Тверській губернії та Гурійську республіку в Грузії. По суті, це були селянські квазидержави революційного часу, які мали установи представницькі (сходи), виконавчі (правління) й судові. Функціонування вказаних установ схематично копіювало окреслені «Загальним положенням про селян» відповідні самоврядні практики. До керівництва селянських республік, як правило, входили представники ВСС. Проте були випадки, коли організаторами й керівниками цих селянських квазидержав ставали офіційні особи селянського самоврядування. По оголошенню про створення республік декларувався перехід землі в громадську власність, а в деяких навіть приймалися власні «закони» та скасовувалася імперська влада [25, 46–51; 29, 58–62; 31, 64–65].

Висновки. Організаційно-правова підтримка, надана урядом сільським громадам наприкінці XIX – початку XX ст., зумовлена необхідністю встановлення контролю над селянськими корпораціями в сфері

земельних відносин, разом із доповненням системи установ селянського самоврядування в 1899 р. селищними сходами, дали імпульс посиленню процесів самоорганізації на селі на базі самоврядування. В умовах значного погіршення господарського становища села початку ХХ ст. це зумовило суб'єктивізацію і революціонізацію сільських і селищних громад. У 1902–1907 рр. їх сходи приймали рішення щодо захисту соціальних прав селян і висували вимоги господарського, культурно-освітнього та політичного характеру, що в цілому перебувало поза рамками компетенції цих установ і свідчило про початок їх системної боротьби із чинним режимом. Форми протистояння носили погромницький, бунтарський та мирний характер. Вищим проявом опозиційної діяльності селянського самоврядування стало створення в 1905 р. на його базі селянських республік. Загалом діяльність установ самоврядування селян під час акцій опору 1902–1907 рр. сприяла організованому відстоюванню селянами своїх інтересів. Відтак на початку ХХ ст. селянське самоврядування перетворилося на один із факторів революційності в країні.

Список використаної літератури та джерел

1. Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. / С. В. Корновенко // Укр. іст. журнал. – 2017. – № 4. – С. 83–94.
2. 36657. – Февраль 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ–2. – Т. XXXVI. Отд. 1. 1861. От № 36490 – 37190. – СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1863. – С. 141–169.
3. Страховский И. М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законодательных комиссиях после 1861 года / И. М. Страховский // Крестьянский строй. – Т. 1.: сб. ст. А. А. Корнилова, А. С. Лапто-Данилевского, В. И. Семевского и И. М. Страховского. – СПб.: Беседа, 1905. – С. 371–455.
4. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства (1802–1902). Очерки по архивным данным с рисунками / И. Ф. Павловский. – Т. 2. – Полтава: электр. типо-литогр. торг. дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – 303 с.
5. Гроссул Я. Крестьянская реформа 60–70-х годов XIX в. в Бессарабии / Я. Гроссул, И. Будак. – Кишинев: Госиздат Молд., 1956. – 269 с.
6. Востокова Н. П. Источники по истории крестьянской реформы в государственной деревне: (60–80-е гг. XIX в.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.09 / Нина Петровна Востокова; Рос. акад. гос. служ. при през. РФ. – М., 1995. – 20 с.
7. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в планах епохи Великих реформ: традиційне та «новаторське» / І. Г. Верховцева // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2. – Ч. 2. – Тернопіль: вид. ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – С. 3–18.
8. Бржеский Н. Недомочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела / Н. Бржеский. – СПб.: тип. В. Кирибаума, 1897. – 441 с.
9. Див. докладніше: Волков Д. В. Крестьянский сход в Казанской губернии в конце XIX – начале XX в. / Д. В. Волков // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. – № 3–2. – Т. 152. – 2010. – С. 25–31.; Верховцева І. Г. «Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини»: П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування / І. Г. Верховцева // Гілея: науковий вісник. 36. наук. пр. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48–50; Його ж. «Краще суд панський, ніж селянський»: волоський суд в Росії в умовах модернізації села (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Інтелекція і влада: зб. наук. пр. – Серія: Історія. – Вип. 30. – Одеса: Астропринт, 2014. – С. 70–82.; Мотин С. В. Записка Самарского губернатора Г. С. Аксакова о крестьянском самоуправлении от 15 января 1868 года / С. В. Мотин, С. Х. Хакимов // Проблемы в российском законодательстве. – 2015. – № 1. – С. 63–70.
10. Свод законов Российской империи [Изд. неофиц.]: в 5 кн. / под ред. и с примеч. С. Д. Мордухай-Болтовского. – Кн. 1. – Т. II. Свод губернских учреждений. – СПб.: книж. т-во «Деятель», 1912. – 737 с.
11. Беспалов С. В. Проблема влияния таможенно-тарифной политики правительства на положение русской деревни на рубеже XIX–XX вв. в общественной мысли России / С. В. Беспалов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2013 год: Земледельцы и землевладельцы российской деревни конца XV – конца XX веков: экономическое, социальное и культурное развитие. – М.: Древлехранилище, 2014. – С. 210–211.
12. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. / Н. А. Ковальова [Текст]: монографія. – Дніпропетровськ: ЛПРА, 2016. – 368 с.
13. Скороспелова В. А. Газета «Весть» в общественно-политической жизни России 60-х годов XIX века: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Валентина Александровна Скороспелова; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1975. – 24 с.
14. Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права: в 2 ч. – Ч. 1 и 2.: Донесения святских генералов и флигель-адъютантов, губернских прокуроров и уездных стряпчих. – М. – Л.: АН СССР, 1949. – 368 с.
15. Веселовский Б. Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1907 гг.) / Б. Веселовский. – СПб.: Зерно, 1907. – 173 с.
16. Марев П. Политическая борьба крестьянства / П. Марев // Борьба общественных сил в русской революции. – Вып. III. Крестьянство и революция. – Б. м.: склад книж. маг. «Народн. образование», 1908. – С. 64–136.
17. Климов П. И. Революционная деятельность рабочих в деревне в 1905–1907 гг. / П. И. Климов. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 224 с.
18. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Вера Ивановна Михайлова; Днепрпетр. гос. ун-т. – Днепрпетровск, 1976. – 192 с.
19. Смирнов И. И. Марковская республика / И. И. Смирнов. – М.: Моск. рабочий, 1975. – 87 с.
20. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России / В. П. Данилов // Ежегодник по аграрной истории. – Вып. 6. – Вологда: б. и., 1976. – С. 102–134.
21. Данилов В. П. Насилие против насилия (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.) / В. П. Данилов // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке: Избранные труды: в 2-х ч. – Ч. 2. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 211–228.; Його ж. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. П. Данилов // Там само. – С. 272–279.
22. Буховец О. Г. «Приговорное» движение крестьян в 1905–1907 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Олег Григорьевич Буховец; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1984. – 22 с.
23. Кабытов П. С. Русское крестьянство: Этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М.: Мысль, 1988. – 240 с.
24. Наумов С. О. «Селяни усієї України, єднайтеся!»: організаторська робота українських партій на селі (1905–1907 рр.) / С. О. Наумов // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 132–138.
25. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції / В. О. Магась //

- Интеллигенция и влада: громад.-політ. наук. зб. – 2008. – Вип. 11. – С. 44–53.
26. Бундак Е. А. Политизация сознания украинского крестьянства в годы революций (1905 – 1920 гг.) / Е. А. Бундак // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века: сб. ст. – Коломна: МГОСГИ, 2013. – С. 229–236.
27. Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 – лютому 1917 р.: історіографія: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Дмитро Валерійович Кудінов; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2015. – 464 с.
28. Герасименко О. В. Селянський рух в Лівобережній і Слобідській Україні в часи Першої світової війни / О. В. Герасименко // Український селянин: пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Вип. 14. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – С. 184–187.
29. Корновенко С. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. / С. В. Корновенко, О. В. Герасименко. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. – 204 с.
30. Кононенко Ю. С. Селянська революція 1902 – ? рр. / Ю. С. Кононенко, С. В. Корновенко // Український селянин: пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Вип. 16. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – С. 73–78.
31. Верховцева І. Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції / І. Г. Верховцева // Український селянин: зб. наук. пр. – Вип. 16. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2016. – С. 58–69.
32. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России в 1907 – 1914 гг. / П. Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
33. Сенчакова Л. Т. Приговоры и указы российского крестьянства. 1905 – 1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М.: Ин-т ист. РАН, 1994. – 206 с.
34. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М.: изд. МГУ, 2004. – 204 с.
35. Бабашкин В. В. Россия в 1902 – 1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации / В. В. Бабашкин. – М.: РГАЗУ, 2007. – 232 с.
36. Безгин В. Б. Крестьянство в аграрных преобразованиях начала XX века / В. Б. Безгин // Крестьянство и власть в истории России XX века: сб. науч. ст. участников между. круг. стола. – М.: ООО «АПР», 2011. – С. 89–101.
37. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907–1917–1922 / Т. Шанин. – М.: Весь мир, 1997. – 560 с.
38. Байрау Д. «Янус в лаптях»: крестьяне в русской революции 1905 – 1917 гг. / Д. Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 19–31.
39. Вортман Р. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века / Р. Вортман // РОССИЯ / RUSSIA. – Вып. 3 (11): Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века. – М.: ОГИ, 1999. – С. 233–244.
40. Риттих А. А. Зависимость крестьян от общины и мира / А. А. Риттих. – СПб.: тип. В. Ф. Киришбаума, 1903. – 217 с.
41. Градовский А. Д. Всесословная мелкая единица / А. Д. Градовский // Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 9 т. – 2 изд. – Т. 8. – Ч. 2.: Органы управления. – СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1907. – С. 564–575.
42. Воробьев Е. П. Социально – психологические аспекты крестьянского движения в Нижнем Поволжье в 1861 – 1904 годах / Е. П. Воробьев // Историческая психология и социология истории. – 2015. – Т. 8 – № 2. – С. 45–63.
43. Кизеветтер А. К истории крестьянских движений в России / А. Кизеветтер // Крестьянская Россия: сборник статей по вопросам общественно-политическим и экономическим: в 9 т. – Т. 8–9. – Прага: Крестьянс. Россия, 1924. – С. 3–25.
44. 17286. – Июня 23. Высочайше утвержденное положение о порядке взимания окладных сборов с надельных земель сельских обществ // ПСЗРИ–3. – Т. XIX. 1899. – Отд. III. – Ч. 1. – СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1902. – С. 806–807.
45. Положения о сельском состоянии. Книга первая. Общее положение о крестьянах // СЗРИ. Том IX. Особое приложение. Положение о сельском состоянии. – СПб.: гос. тип., 1902. – С. 1–108.
46. Свод законов Российской империи, дополненный по Продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшим узаконениям 1911 и 1912 гг. / под ред. А. А. Добровольского. – СПб.: юрид. маг. И. И. Зубкова, 1913. – Кн. 4.: Т. 14–16.
47. Общее положение о крестьянах (изд. 1902 года и по прод. 1912 и 1913 гг.), с разъяснениями Правительствующего Сената (по 2 Департаменту и Первому Общему Собранию, а также Гражд. Касс. Деп. и Общ. Собр. 1, 2 и Касс. Деп.) по 20 Ноября 1914 года / сост. И. М. Тютрюмов. – 3 изд., испр. и значит. доп. – СПб.: Законоведение, 1915. – 1248 с.
48. Цытович Н. М. Сельское общество, как орган местного управления / Н. М. Цытович. – К.: тип. имп. ун-та Св. Владимира: АО печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 233 с.
49. Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах. – СПб.: земс. отдел м-ва вн. дел, 1897. – Т. 1. – 795 с.
50. Иванов Ю. Г. Революционное движение в Молдавии (с 1895 по февраль 1917 г.) / Ю. Г. Иванов. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 240 с.
51. Иванов Ю. Г. Участие молдавского народа во Всероссийском революционном движении / Ю. Г. Иванов. – Кишинев: Карта Молдовзянке, 1968. – 210 с.
52. История Молдавии: док. и матер. / сост. Ю. Г. Иванов (рук. авт. кол.) и др.: в 5 т. – Т. 5. – Кишинев: Штиинца, 1961. – 599 с.
53. Матвеев С. Из жизни современного крестьянского «мира» (В волостных старшинах) / С. Матвеев // Русское богатство. – 1912. – № 2. – С. 74–101.
54. Сафонов Д. А. «Отказ от исполнения повинностей» как форма социального протеста / Д. А. Сафонов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв. – М.: Самара: изд. «Самарский ун-т», 2015. – С. 230–237.
55. Крестьянские движения 1902 года: (новые материалы). – М.; Пг.: гос. изд., 1923. – 129 с.
56. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904: сб. док. / отв. ред. А. М. Анфимов. – Л.; М.: Наука, 1998. – 368 с.
57. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.: сб. док. – Х.: Книгоиздат., 1961. – 323 с.
58. Бедин В. В. Крестьянство и крестьянское движение в Полтавской губернии на рубеже XIX – XX вв.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / В. В. Бедин; Ин-т ист. АН СССР. – Л., 1961. – 18 с.
59. Емелях Д. И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губернии в 1902 г. / Д. И. Емелях // Исторические записки. – Т. 38. – М.: АН СССР, 1951. – С. 163–175.
60. Революційні події на Поділлі: зб. док. – Вінниця: б. в., 1956. – 221 с.
61. Революционное движение в Н.-Новгороде и Нижегородской губернии в 1905 – 1907 гг.: сб. док. и матер. / под ред. В. П. Фадеева. – Горький: Горьковс. кн. изд., 1955. – 615 с.
62. Революционное движение в Воронежской губернии 1905 – 1907 гг.: сб. док. / сост. Г. В. Антюхин, М. Г., Чечуро. – Воронеж: книж. изд., 1955. – 508 с.
63. Крестьянское движение в Пензенской губернии в 1905–1907 гг.: сб. док. – Пенза: Пензенс. книж. издат., 1955.
64. Центральний державний історичний архів України,

м. Київ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 36.

65. Історія селянства Української РСР: у 2 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1967. – 552 с.
66. Революционное движение в Придунайском крае. 1900 – 1917 годов: док. и матер. – Одесса: Маяк, 1973. – 219 с.
67. Революционное движение в Орловской губернии в период первой русской революции 1905 – 1907 годов: сб. док. и матер. – Орел: Орловская правда, 1957. – 228 с.
68. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух / І. Г. Верховцева // Чорноморський літопис: науковий журнал. – Миколаїв: вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.
69. Будак І. Г. Революція 1905 – 1907 років в Молдавії / І. Г. Будак. – Кишинев: Госиздат Молдавії, 1955. – 219 с.
70. Иванов Ю. Г. Революционное движение в Молдавии в 1905 – 1907 гг. / Ю. Иванов, Д. Шемяков. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1955. – 197 с.
71. Екатеринославщина в революции 1905 – 1907 гг.: док. и матер. – Днепрпетровск: Промінь, 1975. – 372 с.
72. Революционное движение в Псковской губернии в 1905 – 1907 гг.: сб. док. – Псков: Псковс. правда, 1956. – 298 с.
73. Революционное движение в Татарии в 1905 – 1907 гг.: док. и матер. – Казань: Таткнигоиздат, 1957. – 495 с.
74. Революционное движение в Чувашии в период первой русской революции 1905 – 1907 гг.: док. и матер. – Чебоксары: Чуваш. гос. изд., 1956. – 320 с.
75. Революционное движение в Калужской губернии в период первой русской революции 1905 – 1907 годов: сб. док. – Калуга: «Знамя», 1955. – 239 с.
76. Революционное движение в Костромской губернии (к 50-летию первой русской революции): сб. док. – Кострома: Костромс. кн. изд., 1955. – 362 с.

References

1. Kornovenko, S. V. (2017) The subjective component of the agrarian question as one of the prerequisites for the Ukrainian revolution of 1917 - 1921. *Ukrainian Historical Magazine*. 4. 83-94. (in Ukr.)
2. 36657. February, 19. Highest approved by the General Regulations of the peasants, emerged from serfdom (1863). PSZRI–2. XXXVI. Otd. I. 1861. № 36490–37190. SPb.: tip. II Otd. Sobstv. E. I. V. K. (in Russ.)
3. Strakhovitsky, I. M. (1904). *Krest'yanskiy vopros v zakonodatel'stve i v zakonodatel'nyh komissiyah posle 1861 goda*. *Krest'yanskiy stroy*. Vol. 1. SPb.: Beseda. 371-455. (in Russ.)
4. Pavlovskiy, I. F. *K istorii poltavskogo dvoryanstva (1802 – 1902). Otkherki po arkhivnym dannym s risunkamy (1907)*. Vol. 2. Poltava: electr. tipo-litogr.torgovogo doma I. Frishberg i S. Zorokhovich. (in Russ.)
5. Grossul, Ya., Budak, I. (1956). *Krest'yanskaya reforma 60 – 70 godov XIX v. v Bessarabii*. Kishinyov: Gosizdat Mold. (in Russ.)
6. Vostocova, N. P. (1995). *Istochniki po istorii krest'yanskoj reformy v gosudarstvennoy derevne: (60 – 80 gg. XIX v.)*. Abstracts of dissertation. Moscow. (in Russ.)
7. Verkhovtseva, I. G. (2017). *Peasant self-government in the plans of the era of Great Reforms: Traditional and "Innovative"*. Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Ser.: History. 2. P. 2. 3-18. (in Ukr.)
8. Brgzesky, N. (1897). *Nedomochnost' i krugovaya poruka sel'skih obshchestv: istoriko-kriticheskiy obzor deystviyushchego zakonodatel'stva, v svyazi s praktikoy krest'yanskogo podatnogo dela*. Spb.: tip. V. Kirshbauma. (in Russ.)
9. For example: Volkov, D. V. (2010). *Krest'yanskiy shod v Kazanskoj gubernii v kontze XIX – nachale XX v. Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya: Gimanitarnye nauki*. Vyp. 3–2. Vol. 152. 25-31. (in Russ.); Verkhovtseva, I. G. (2013). *Despotism pomischika zaminnye despotism communities: P. O. Valuyev about Selyanske samovryaduvannya Perche desyatirichhya*

- funkcionuvannya*. *Gileya Naukova News*. 76 (№ 9), 48-50. (in Ukr.); Verkhovtseva I. G. (2014). «*Krashche sud panskyy, nizh selyanskiy*»: volosny sud v Rossii v umovah modernizatsii sela (druga polovina XIX – pochatoch XX st.). *Intellectuals and Power: hromad.-watered. sciences. coll.* 30, 70-82. (in Ukr.); Motin, S. V., Khakimov, S. H. (2015). *Zapiska Samarskogo gubernatora G. S. Aksakova o krest'yanskom samoupravlenii ot 15 yanvarya 1868 goda. Probely v rossiyskom zakonodatel'tve*. 1, 63-70. (in Russ.)
10. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii [neofitz. uzd.] (1912)*. B. 1. Vol. II. List of provincial institutions. SPb.: «Deyatel'». 2-110. (in Russ.)
11. Bespalov, S. V. (2014). *Problema vliyaniya tamozhenno-tarifnoy politiki pravitelstva na polozheniye russkoy derevni na rubezhe XIX – XX vv. v obshchestvennoy mysli Rossii*. *Yearbook of agrarian history. 2013 god: Zemledel'tzy i zemlevladel'tzy rossiyskoy derevni kontza XV – kontza XX vekov: ekonomicheskoye, sotzisl'noye i kul'turnoye razvitiye*. Moscow: Drevlekhranilistche. 210-211. (in Russ.)
12. Kovalyova, N. A. (2016). *Farmers, landowners and state: conflicts of interest. «Agrarian Revolution in Ukraine 1902 – 1922 years*. Dnipropetrovsk: LIRA. (in Ukr.)
13. Skorospelova, V. A. (1975) *Newspaper "Vest" in the socio-political life of Russia in the 1960's: abstract the dissertation ... of the PhD of history sciences*. Moscow. (in Russ.)
14. *Krest'yanskoye dvizhenie v 1861 godu posle otneny krepostnogo prava*. Part 1-2. (1949). Moscow – Leningrad: AN SSSR (in Russ.)
15. Veselovskiy, B. B. (1907). *Krest'yanskiy vopros i krest'yanskoye dvizheniye v Rossii (1902 – 1907 gg.)*. SPb.: Zerno. (in Russ.)
16. Marev, P. (1908) *The political struggle of the peasantry. The struggle of social forces in the Russian revolution. Vol. III. Peasantry and revolution. [Without a seat]: «Narodnoe obrazovanie»*. 64-136. (in Russ.)
17. Klimov, P. I. (1960). *Revolyutziionnaya deyatelnost' rabochih v derevne v 1905 – 1907 gg*. Moscow: Sotzgekiz. (in Russ.)
18. Mikhailova, V. I. (1976) *Orders and sentences of the village councils of the First State Duma (on materials of Ukrainian provinces): the dissertation ... of the PhD of history sciences (in Russ.)*
19. Smirnov, I. I. (1975) *Markov republic*. Moscow: Moskovskii rabochii. (in Russ.)
20. Danilov, V. P. (1976). *On the historical fate of the peasant community in Russia*. *Yearbook of agrarian history*. 6, 102-134 (in Russ.)
21. Danilov, V. P. (2011). *Nasilie protiv nasiliya (Krest'yanskaya revolyutziya v Rossii. 1902 – 1922 gg.)*. Danilov, V. P. *Istoriya krest'yanstva Rossii v XX veke: Izbrannye trudy*. Part 2. Moscow: ROSSPEN. 211-228. (in Russ.); Danilov, V. P. (2011). *Agrarian reform and agrarian revolution in Russia*. Danilov, V. P. *Istoriya krest'yanstva Rossii v XX veke: Izbrannye trudy*. Part 2. Moscow: ROSSPEN. 272-279. (in Russ.)
22. Buhkovetz, O. G. (1984). «*Prigovornoye*» *dvizheniye krest'yan v 1905–1907 gg*. Abstracts of dissertation. Moscow (in Russ.)
23. Kabytov, P. S., Kozlov, V. A., Litvak, B. G. (1988). *Russian peasantry: Stages of spiritual liberation*. Moscow: Mysl (in Russ.)
24. Naumov, S. O. (2005). «*Peasants all over Ukraine, unite!*», *Ukrainian party organizational work in the countryside (1905 – 1907)*. *Ukrainsky selyanyn (Ukrainian peasant)*. 9, 132-138. (in Ukr.)
25. Magas, V. O. (2008). «*Peasant republic*» in Sumy region during the First Russian Revolution. *Intellectuals and Power: hromad.-watered. sciences. coll.* 11, 44-53. (in Ukr.)
26. Bundak, E. A. (2013). *Politzizatsiya soznaniya ukrainskogo krest'yanstva v gody revol'utziy (1905 – 1920)*. *Gosudarstvennaya vlast' krest'yanstvo v XIX – nachale XX veka: sb. st. Kolonna: MGOSGI*. 229-236. (in Russ.)
27. Kudinov, D. V. (2015) *Peasant movement in the Dnieper Ukraine in 1900 - February 1917: historiography: the dissertation ... of the doctor of history sciences*. Kyiv. (in Ukr.)
28. Gerasimenko, O. V. (2014) *Peasant movement in the Left*

- Bank and Sloboda Ukraine during the First World War. *Ukrainian peasant*. 14. 184-187. (in Ukr.)
29. Kornovenko, S. V., Gerasimenko, O. V. (2017) *Peasant rebel. Peasant Revolution in Ukraine 1902 – 1917*. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. (in Ukr.)
30. Kononenko, Yu. S., Kornovenko, S. V. (2016). *Selyans'ka revol'utziya 1902 – ? gg. Ukrainsky selyanin (Ukrainian peasant)*. 16, 73-78. (in Ukr.)
31. Verkhovtseva, I. G. *Polizizatziya samovyriaduvannya selyan u Rosiys'kiy imperii v 1902 – 1907 rokah yak pochatkovy etap selyans'koy revol'utzii. Ukrainsky selyanin (Ukrainian peasant)*. 16, 58–69. (in Ukr.)
32. Zyryanov, P. N. (1992). *Krest'yanskaya obshchina Yevropeyskoy Rossii v 1907 – 1914 gg.* Moscow: Nauka. (in Russ.)
33. Senchakova, L. T. (1994) *Sentences and orders of the Russian peasantry. 1905 – 1907*. Moscow: Institute of History of the Russian Academy of Sciences. (in Russ.)
34. Kukushkin, Yu. S., Timofeyev, N. S. (2004). *Self-government Russian peasants (XIX – early XX century)*. Moscow: MGU (in Russ.)
35. Babashkin, V. V. (2007) *Russia in 1902 – 1935 years as the agrarian society: patterns and characteristics of domestic modernization*. Moscow: RGAZU (in Russ.)
36. Bezgin, V. B. (2011). *Krest'yanstvo v agrarnykh preobrazovaniyakh nachala XX veka. Krest'yanstvo i vlast' v istorii Rossii XX veka: sb. nauch. st. uchastnikov mezhd. krug. stola (Zhurnal «Vlast'», In-t sotziol. RAN, Moscow, 12 lystopada 2010)*. In P. P. Marchenya, S. Yu. Razin. Moscow: OOO «APR». 89-101. (in Russ.)
37. Shanin, T. (1997). *Revolution as a moment of truth. Russia 1905–1907 – 1917–1922*. Moscow: Ves'mir. (in Russ.)
38. Bairau, D. (1992) “Janus in Lapes”: *peasants in the Russian Revolution of 1905-1917. Questions of history*. 1. 19-31. (in Russ.)
39. Vortman, R. (1999). «Ofitsialnaya narodnost'» i *narodnyy mif rossiyskoy monarhii XIX veka. ROSSIA / RUSSIA*. 3 (11). 233-244. (in Russ.)
40. Rittih, A. A. (1903). *Zavisimost' krest'yan ot obshchiny i mira*. SPb.: tip. V. F. Kirshbauma. (in Russ.)
41. Gradovsky, A. D. (1907). *Vsesoslovnaya edinitza. Gradovsky A. D. Sobraniye sochineniy*. 2 izd. Vol. 8. Part. 2. SPb.: tip. M. M. Stasyulevicha. 564-575. (in Russ.)
42. Vorob'ev, E. P. (2015). *Sotzial'no-psihologicheskoye krest'yanskogo dvizheniya v Nizhnem Povolzh'ye v 1861 – 1904 godah. Istoricheskaya psihologiya i sotziologiya istorii*. Vol. 8. P. 2. 45-63. (in Russ.)
43. Kizevetter, A. (1924) *On the history of peasant movements in Russia. Peasant Russia: a collection of articles on socio-political and economic issues*. Vol. 8–9. Praga: Krest'yans. Rossiya. 3-25. (in Russ.)
44. 17286. June, 23. *Vysochayshe utverzhdennoye polozheniye o poryadke vzimaniya okladnykh sborov s nadelnykh zemel' selskikh obshchestv (1902)*. PSZRI–3. Vol. XIX (1899). Otd. III. Part I. 1904. SPb.: tip. II Otd. Sobstv. E. I. V. Kants. 806-807. (in Russ.)
45. *Polozheniya o selskom sostoyanii. Kn. 1. Obshchee ppolozheniye o krest'yanah (1902)*. SZRI. Vol IX. SPb.: gos. tip. 1-108. (in Russ.)
46. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii, dopolnenny po Prodolzheniyam 1906, 1908, 1909 i 1910 gg. i pozdneishim zakoneniyyam 1911 i 1912 gg.* In A. A. Dobrovolskogo (1913). Kn. 4. Vol. 14–16. SPb.: yurid. mag. I. I. Zubkova. (in Russ.)
47. *Obshchee polozheniye o krest'yanah (izd. 1902 goda i po prod. 1912 i 1913 gg.) [sost. I. M. Tyutyumov] (1915)*. 3 izd. SPb.: Zakonovedeniye. (in Russ.)
48. Tsytovich N. M. (1911) *Rural society as a local authority*. Kiev: tip. imp. un-ta Sv. Vladimira: AO pech. i izd. dela N. T. Korchak-Novitskogo. (in Russ.)
49. *Svod zaklyucheniyy gubernskikh soveshchaniy po voprosam, odnosyashchimsya k peresmotru zakonodatel'stva o krest'yanah (1897)*. Vol. 1. SPb.: zems. otdel MVD (in Russ.)
50. Ivanov, Yu. G. (1980). *Revol'yuzionnoye dvizheniye v Moldavii (s 1895 po fevral' 1917 g.)*. Kishinyov: Shtiintza. (in Russ.)
51. Ivanov, Yu. G. (1968). *Uchastie moldavskogo naroda vo Vserossiyskom revol'yuzionnom dvizhenii*. Kishinyov: Kartya Moldovenyayske. (in Russ.)
52. *History of Moldova: dok. i mater. (1961)* In Yu. G. Ivanov. Vol. 5. Kishinyov: Shtiintza. (in Russ.)
53. Matveyev, S. (1912). *Iz zhizni sovremennogo krest'yanskogo «mira» (V volostnykh starshinah)*. Russkoe bogatstvo. 2, 74-101. (in Russ.)
54. Safonov, D. A. (2015). «Otkaz ot ispolneniya povinnostey» *kak forma sotzial'nogo protesta. Yezhgegodnik po agrarnoy istorii Vostochnoy Yevropy. 2014 god.*: Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X – XXI вв. Moscow, Samara: «Samars un-t». 230-237. (in Russ.)
55. *Peasant movements of 1902: (new materials)*. (1923) Moscow; Pg.: gos. izd. (in Russ.)
56. *Krest'yanskoye dvizheniye v Rossii v 1901 – 1904: sb. dok.* (1998). In A. M. Anfimov. Leningrad; Moscow: Nauka. (in Russ.)
57. *Krest'yanskoye dvizheniye v Poltavskoy i Khar'kovskoy guberniyah v 1902 g.: sb. dok.* (1961). Kharkov: Knigoizdat. (in Russ.)
58. Bedin, V. V. (1961). *Krest'yanstvo i krest'yanskoye dvizheniye v Poltavskoy gubernii na rubehze XIX – XX vv. Abstracts of dissertation*. Leningrad. (in Russ.)
59. Emelyakh, D. I. (1951) *Krest'yanskoye dvizheniye in the Poltava and Khar'kov provinces in 1902. Istoricheskiye zapiski*. Vol. 38. Moscow: AH CCCP. 163-175. (in Russ.)
60. *Revol'yutzi'ni podii na Podilli: zb. dok.* (1956). Vinnitsya. (in Ukr.)
61. *Peasant movement in the Nizhniy Novgorod and the Nizhniy Novgorod province in 1905 – 1907: collection of documents and materials*. (1955). Gor'kii: Gor'kovs. kn. izd. (in Russ.)
62. *Peasant movement in the Voronezh province in 1905 - 1907: collection of documents (1955)*. Voronezh: knizh. izd. (in Russ.)
63. *Peasant movement in the Penza province in 1905 - 1907 gg.: collection of documents (1955)* Penza: Penzenskoe book publishing house. (in Russ.)
64. *Central State Historical Archives of Ukaryn, Kiev. F. 358. Ser. 1. Un. 36*.
65. *The history of the peasantry of the Ukrainian SSR (1967)*. Vol. 1. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukr.)
66. *Revolutionary movement in the Danube Region. 1900 – 1917 gg.: documents and materials*. (1973) Odessa: Mayak. (in Russ.)
67. *Revolutionary movement in the Orlov province in the period of the first Russian revolution 1905 – 1907: collection of documents and materials*. (1957) Orel: Orlovskaya pravda. (in Russ.)
68. Verkhovtseva, I. G. (2014) *Peasant self-government in the Russian empire in the conditions of the revolution of 1905-1907: the constitutional movement. The Black Sea Chronicle: a scientific journal*. 10. 12-20. (in Ukr.)
69. Budak, I. G. (1955). *The revolution of 1905 – 1907 years in Moldova*. Kishinyov: Gosizdat Moldavii (in Russ.)
70. Ivanov, Yu. G., Shemyakov, D. (1955) *Revolutionary movement in Moldavia in 1905 - 1907*. Kishinev: Gosizdat Moldavii. (in Russ.)
71. *Ekaterinoslav province in the Revolution 1905 - 1907: documents and materials*. (1975) Dnepropetrovsk: Promin'. (in Russ.)
72. *Revolutionary movement in the Pskov province in 1905 - 1907: collection of documents (1956)* Pskov: Pskovs. pravda. (in Russ.)
73. *Revolutionary movement in Tatariya province in 1905 - 1907: documents and materials (1957)* Kazan': Tatknigoizdat. (in Russ.)
74. *Revolutionary movement in Chuvashiya province in the period of the first Russian revolution 1905 – 1907: documents and materials (1956)* Cheboksary: Chuvashs. gos. izd. (in Russ.)
75. *Revolutionary movement in Kaluga province in the period of the first Russian revolution 1905 – 1907: collection of documents (1955)* Kaluga: «Znamya». (in Russ.)
76. *Revolutionary movement in Kostroma province (to the 50th anniversary of the first Russian revolution): collection of documents (1955)* Kostroma: Kostroms. kn. izd. (in Russ.)